

HENRYK WĄSOWICZ

NAJSTARSZY RZYMSKI KALENDARZ ŚWIĄT

Jednym z najistotniejszych elementów składowych kościelnej sztuki komputu jest kalendarz świąt. Według niego oznaczony jest rytm świętowania w ciągu roku.

Samodzielną egzystencję rozpoczyna kalendarz od czasów starożytnych. Stopniowo chrystianizował cykl świąt pogańskich i wprowadził na ich miejsce własny rytm świętowania¹. Chronologia tego kalendarza zamknięta jest w cyklu rocznym. W obrębie roku kościelnego czas został zorganizowany dwudzielnie. Najstarszą część rachuby stanowi ze swoim cyklem ruchome święto Wielkanocy. Jego najbardziej zewnętrzną granicą początkową stała się od VI w. niedziela Siedemdziesiątnicy. Jako centralne zdarzenie zbawienia świata Pascha stanowi osnowę kalendarza. Jej celebrowanie od czasów apostołskich związana jest z rytmem siedmiodniowym. Przesunięciu ulega środek ciężkości – dzień Pański, który otrzymuje nowy sens. Nie będzie to dzień siódmy – *sabbatum* jako wspomnienie dzieła stworzenia, lecz dzień pierwszy, czyli komemoracja odkupienia – *dies Dominica*.

Od VI w. tworzy się w Rzymie, rozpowszechniony później na wszystkie Kościoły wschodnie i zachodnie, cykl Bożego Narodzenia. Pierwotnie święto to stało na końcu roku kościelnego jako symbol powrotu Chrystusa. Centralnym zaś punktem roku było święto Epifanii (Trzech Króli), które przypomi-

---

¹ Rachuba czasu oparta na roku liturgicznym oraz organizujący terminy świąt w obrębie roku kalendarz kościelny stały się niezbędnym narzędziem w długotrwałym procesie chrystianizacji. Klasycznym przykładem tej chronologii jest struktura i nazwy jednostek czasu krótkiego Słowian. J. M a t u s z e w s k i, *Słowiański tydzień. Geneza, struktura i nomenklatura*, Łódź 1978, s. 66 nn. Tamże zestawiona literatura przedmiotu.

nało nie tyle wcielenie Chrystusa, ile jego objawienie². W ciągu wczesnego średniowiecza ta część roku doznała w kalendarzu największych zmian. Punkt ciężkości przesuwa się stopniowo na Boże Narodzenie, które z końca roku, poprzedzone adwentem, przeszło na jego początek³. W czasach Grzegorza Wielkiego (590-604) te dwa repery zostały ze sobą spięte okresami nierównej długości. Jest to sześć niedziel po Trzech Królach i 24 niedziele po Zesłaniu Ducha Świętego. Od IV stulecia rok liturgiczny wzbogaca się poprzez, przypisywane stałym datom, noty komemoracyjne. Początkowo były to wyłącznie święta męczenników, zaś od VI w. do *sanctorale* roku liturgicznego trafiają także wyznawcy i święci z innymi tytułami.

Najstarsze zabytki kalendarza świąt nie pochodzą z ksiąg liturgicznych⁴. Są rozproszone po różnych kodeksach lub inskrypcjach zupełnie nie związanych z liturgią⁵. Protoplasta takiego kalendarza, o którym dzisiaj będziemy mówić – *Depositio martyrum*, został zapisany w bogato zdobionym almanachu między listą prefektów i biskupów Rzymu⁶.

---

² Data Objawienia Pańskiego przypada na czas zimowego solstycjum, które w kalendarzu egipskim było ustalone na 6 stycznia.

³ Jako głowę kalendarza wymienia je już Chronograf z 354 r. *Chronographus anni CCCLIII*, wyd. T. Mommsen, [w:] *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* (dalej cyt.: MGH), t. 9, Abt. 1, Berlin 1891, s. 71. Jest ono także początkiem martyrologium hieronimskiego (PL, t. 30, Parisiis 1846, col. 437): *VIII kal. Januarii (25 XII). Bethlehem nativitas Salvatoris nostri Jesu Christi secundum carnem*.

⁴ Wszystkie średniowieczne kalendarze świąt okresu przedtrydenckiego zaliczane są do grupy kalendarzy partykularnych – diecezjalnych albo zakonnych. Ich treści heortologiczne są odbiciem liturgicznego kultu świętych na określonym terenie. Stąd ich zasób i rozwój można zasadniczo utożsamiać z dziejami i przemianami liturgii i czasu liturgicznego. W jej historii na Zachodzie, od czasu powstania do końca średniowiecza, można wyszczególnić cztery fazy rozwoju: I – czas improwizacji liturgicznej (I-IV w.); II – okres tworzenia formularzy (połowa IV – koniec VII w.); III – okres kompilacji (VIII-XII w.); IV – okres utrwalania liturgii (XIII-XIV w.). Podział ten uwzględnia liturgię tak diecezjalną, jak i zakonną. Szerzej na ten temat zob.: B. B o t t e, *Esquisse d'une histoire de la liturgie. I. Des origines au Concile de Trente*, [w:] *L'Église en prière. Introduction à la liturgie*, Paris–Tournai–Rome–New York 1961, s. 34 nn.

⁵ Krótką charakterystykę zasobu oraz dziejów najstarszych kalendarzy kościelnych na Zachodzie przedstawia H. Leclercq, *Kalendaria*, [w:] *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. 8, Paris 1928, col. 624-667.

⁶ R. V a l e n t i n i, G. Z u c h e t t i, *Codice topografico della città di Roma*, t. 2, Roma 1942, s. 1-28. Wydanie wcześniejsze *Chronografu* wraz z niektórymi jego iluminacjami: *Chronographus anni CCCLIII*, wyd. T. Mommsen, [w:] MGH, t. 9, Abt. 1, s. 14-148. Sam kalendarz liturgiczny *Chronografu* 354 i obituarium biskupów Rzymu wydał: L. D u c h e s n e, *Calendriers romains du IVe siècle. Depositio episcoporum, Depositio martyrum*, [w:] *Liber pontificalis, Texte, introduction et commentaire*, t. 1, Paris 1955, s. 10-12. Najnowsze

Przechodząc do zasadniczej części artykułu, zatrzymamy się nad treścią heortologiczną prezentowanego zabytku, datowanego na lata 335-336. Powszechnie jest on znany pod nazwą *Chronograf 354* lub *kalendarz Filokala*⁷.

Pierwsza część kodeksu to typowy starożytny kalendarz w układzie kolumnowym. Jego poszczególne elementy składowe mają na celu zorganizowanie przestrzeni roku poprzez oznaczenie stosunku kolejnych dni tygodni do kolejnych dni miesiący. Do tego celu wykorzystano klasyczny schemat rubryk. Dni miesiąca oznaczono według rachuby rzymskiej. Dni tygodnia rachowano za pomocą ośmiu pierwszych liter alfabetu (A-H), tzw. liter nundin (stary, ośmiodniowy tydzień rzymski)⁸, a także siedmiu pierwszych kolejnych liter alfabetu (A-G), powtarzających się 52 razy – z literą A 31 grudnia, służących do oznaczania dni tygodnia do dni miesiąca w cyklu siedmiodniowym. Rubryki wymieniają także pogańskie święta rzymskie z rozbięciem na siedmiodniowe tygodnie, których początkiem jest dzień Saturna (sobota). Do każdego z nich dopisano astrologiczne prognozyki⁹. Część ta sporządzona jest jednak dla chrześcijanina, o czym świadczy bogato zdobiona dedykacja: *Floreas in Deo, Valentine*¹⁰.

Druga część zawiera między wykazami konsulów rzymskich, a także cztery zapisy związane z dziejami chrześcijaństwa. Pierwszy dotyczy daty Narodzenia Chrystusa, umieszczonej pod rokiem 754 *ab Urbe condita*:

Caesare et Paulo. Sat. (dies Saturni). XIII (luna).

*Hoc cons. dominus Jesus Christus natus est VIII Kal. Jan. luna XV*¹¹.

---

wydanie ikonografii kalendarzowej i treści tego kodeksu: H. S t e r n, *Le calendrier de 354. Étude sur son texte et sur ses illustrations*, Paris 1953.

⁷ Nazwa kodeksu pochodzi od imienia skryptora i kronikarza papieża Damazego I – Furiusa Dionisiusa Philokalus, Greka, który sporządził kompilację kodeksu dla tego papieża. Dzieło zostało zadedykowane chrześcijaninowi, przyjacielowi Filokala, a zarazem konsulowi Picenum – Walentynowi. Oryginał chronografu zaginął w XVII stuleciu. Jego treść znana jest z bardzo dobrze sporządzonych kopii. Najnowsze wydanie: H. S t e r n, *Le calendrier de 354*, Paris 1953. Zob.: L e c l e r c q, *Chronographe 354*, [w:] *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. 3, col. 1555-1556.

⁸ Litery te służyły do oznaczania kolejnych dni starego i już nieużywanego ośmiodniowego tygodnia rzymskiego.

⁹ Rytm czasu feralnego *Chronografu 354* zostały omówione przez B. K ü r b i s, *O inspiracji okultystycznej w średniowiecznej wizji dziejów*, [w:] *Świadomość historyczna Polaków*, red. J. Topolski, Łódź 1981, s. 73 nn.

¹⁰ Zob. przypis 7.

¹¹ Narodziny Jezusa Chrystusa wypadały według tej daty w piątek, 25 grudnia, XV luny grudniowej.

Następna notatka opisuje wydarzenie z roku 29, gdy za rządów dwóch konsulów imieniem Geminus¹²: *His consulibus dominus J.(esus)-C.(hristus) passus est die Ven.(eris) luna XIII*¹³.

Kolejne dwa zapisy dotyczą św. Piotra i św. Pawła.

Obok katalogu konsulów został zapisany wykaz prefektów Rzymu w latach 254-354. Mniej więcej dla tego samego czasu (255-352 r.) sporządzono wykaz papieży nie będących męczennikami – *depositio episcoporum Romanorum*, wraz z podaniem dat aniwersariów i miejsca spoczynku.

Depositio episcoporum

<i>VI Kal. Ianuarias</i>	<i>Dionisi, in Callisti.</i>	(† 269)
<i>III Kal. Ianuar. prid. Kal. Ianuar.</i>	<i>Felicis, in Callisti.</i>	(† 274)
<i>III idus Ianuarias</i>	<i>Miltiadis, in Callisti.</i>	(† 314)
<i>XVIII Kal. Feb.</i>	<i>Marcellini, in Priscillae.</i>	(† 304)
<i>III non. Mar.</i>	<i>Luci, in Callisti.</i>	(† 255)
<i>X kal. Mai.</i>	<i>Gai, in Callisti.</i>	(† 296)
<i>III non. Augustas</i>	<i>Stephani, in Callisti.</i>	(† 255)
<i>VI Kal. Octob.</i>	<i>Eusebii, in Callisti.</i>	(† 310/11)
<i>VI idus Decembr. Prid. idus April.</i>	<i>Eutychiani, in Callisti.</i>	(† 283)
	<i>Iuli, in via Aurelia miliario III in Callisti.</i>	(† 352)

Po nim idzie, interesujący nas, wykaz lokalnych męczenników (*depositio martyrum*)¹⁴. Całość zamyka chronologia papieży do pontyfikatu Liberiusza (352-366)¹⁵.

Depositio martyrum, podobnie jak *depositio episcoporum*, podaje w chronologii rzymskiego systemu datacyjnego datę (*depositio*) i miejsce ich pochówku. Wykaz ten został ułożony w latach 335-336, czyli 19 lat przed datą sporządzenia całego chronografu¹⁶.

¹² L. Rubellius Geminus; C. Fufius Geminus. Zob.: A. C a p p e l l i, *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo*, Milano 1978, s. 180.

¹³ Piątek, luna XIV.

¹⁴ Najstarsze martyrologia, wzmiankujące formalnie miejsce spoczynku świętych, mają takie same tytuły jak nasz kalendarz – *Depositio martyrum*. D u c h e s n e, *Le Liber pontificalis*, t. 1, s. 11. Wynika to ze starej zasady chrześcijaństwa, według której tytuł świętego przysługiwał wyłącznie męczennikom.

¹⁵ Przy imionach papieży wymienia się także niektóre erekcje kościołów rzymskich.

¹⁶ N. M. D e n i s - B o u l e t, *Le calendrier chrétien*, Paris 1959, s. 54.

Item depositio martyrum

[25 XII] VIII KAL. IAN. *Natus Christus in Betleem Iudeae.*

MENSE IANUARIO.

[20 I] XIII KAL. FEB. *Fabiani in Calisti et Sebastiani in Catacumbas.*

[21 I] XII KAL. FEB. *Agnētis in Nomentana.*

MENSE FEBRUARIO.

[22 II] VIII KAL. MAR. *Natale Petri de cat[h]edra.*

MENSE MARTIO

[7 III] NON. MART. *Perpetuæ et Felicitatis, Africæ.*

MENSE MAIO,

[19 V] XIII KAL. IUN. *Petri et Caloceri in Calisti, Diocletiano VIII et Maximiano VIII cons. [304].*

MENSE IUNIO,

[29 VI] III KAL. IUL. *Petri in Catacumbas et Pauli Ostense, Tusco et Basso cons. [258].*

MENSE IULIO,

[10 VII] VI IDUS. *Felicis et Filippi in Priscillæ; et in Iordanorum Martialis, Vitalis, Alexandri; et in Maximi, Siliani; hunc Silanum martyrem Novati furati sunt; et in Prætextati, Ianuari.*

[30 VII] III KAL. AUG. *Abdos et Sennes in Pontiani, quod est ad Ursum piliatum.*

MENSE AUGUSTO,

[6 VIII] VIII IDUS AUG. *Xysti in Calisti, et in Prætextati, Agapiti et Felicissimi.*

[8 VIII] VI IDUS AUG. *Secundi, Carpophori, Victorini et Severiani in Albano; et Ostense, VII ballistaria¹⁷, Cyriaci, Largi, Crescentiani, Memmiæ, Iulianæ et Smaragdii.*

[11 VIII] III ID. AUG. *Laurenti in Tiburtina.*

---

¹⁷ *Ballistaria* – koszary straży Tybru, 7. mila.

- [13 VIII] ID. AUG. *Ypolyti in Tiburtina et Pontiani in Calisti.*
 [22 VIII] XI KAL. SEPT. *Timotei, Ostense.*
 [28 VIII] V KAL. SEPT. *Hermetis in Bassillæ, Salaria vetere.*

MENSE SEPTEMBRE,

- [5 IX] NON. SEPT. *Aconti in Porto, et Nonni et Herculani et Taurini.*
 [9 IX] V ID. SEPT. *Gorgoni in Labicana.*
 [11 IX] III ID. SEPT. *Proti et Iacincti in Bassillæ.*
 [14 IX] XVIII KAL. OTOB. *Cypriani Africæ, Romæ celebratur in Calisti.*
 [22 IX] X KAL. OCTOB. *Bassillæ, Salaria vetere, Diocletiano VIII et Maximiano VIII cons. [304].*

MENSE OCTOBRE,

- [14 X] PRID. ID. OCTOB. *Calisti in via Aurelia, miliario III.*

MENSE NOVEMBRE,

- [9 XI] V ID. NOV. *Clementis, Semproniani, Claudii, Nicostrati in comitatum.*
 [29 XI] III KAL. DEC. *Saturnini in Trasonis.*

MENSE DECEMBRE,

- [13 XII] ID. DEC. *Ariston in Portum.*

W sumie w kalendarzu tym są 23 wzmianki anonsujące 53 święta męczenników, a także święto Pańskie Bożego Narodzenia.

Geneza tych uroczystości sięga początków chrześcijaństwa (Hbr 13, 7) i jest elementem tworzącym własną rachubę czasu, nową, nieznaną judaizmowi praktykę.

Najwcześniejsze chrześcijańskie epitafia noszą wzmianki o datach aniwersariów. Tak już było w lokalnym Kościele smyrneńskim, gdzie zachowano w pamięci rocznicę śmierci (*natale*) tamtejszego biskupa – św. Polikarpa¹⁸. Podobne zapisy dostrzegamy w paschalnych tablicach św. Hipolita¹⁹. Tak

¹⁸ H. L e c l e r c q, *Kalendaria*, [w:] *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. 8, Paris 1928, col. 633; H. D e l e h a y e, *Les Origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933, s. 40.

¹⁹ W. D a n i e l s k i, R. N i p a r k o, *Aniwersarz*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin 1985, kol. 617 – uważają, iż od tego czasu datuje się zwyczaj odprawiania Eucharystii w rocznicę śmierci.

więc powyższy katalog byłby najstarszym aniwersarium lokalnego Kościoła Rzymu²⁰.

Wykaz rzymskich męczenników poprzedza święto Bożego Narodzenia, datowane na 25 grudnia²¹. Ponieważ anons tego święta rozpoczyna listę męczenników, należy uważać, że jego celem nie jest podanie historycznej daty narodzenia Chrystusa, ale terminu liturgicznego świętowania Bożego Narodzenia.

W Rzymie było ono znane już na początku III w. Około r. 204 św. Hipolit Rzymski w *Komentarzu do Księgi Daniela* wymienia datę Bożego Narodzenia w środę 25 grudnia²². Jest to najstarsza dotychczas znana wzmianka o dniu narodzin Chrystusa pod tą datą. Jeżeli jest to zapis autentyczny, to nie wskazuje on jeszcze na istnienie obchodów święta Bożego Narodzenia²³.

Nie można stwierdzić, na ile lat wcześniej było ono znane w tym środowisku i jakie były motywy jego wprowadzenia²⁴. Najbardziej prawdopodob-

---

²⁰ H. Leclercq (*Kalendaria*, col. 632) zakłada, iż od IV stulecia każdy lokalny Kościół miał własne aniwersarium.

²¹ Późniejsze kalendarze wprowadzają kolejne święta Pańskie i maryjne. Kalendarz komputu Feliksa Scylackiego (PL, t. 129, col. 1357 nn.) wymienia: 1 I *Circumcisio Domini*; 6 I *Epiphania*; 13 I *Octava Epiphaniae*; 2 I *Dies (sic!) S. Mariae*; 25 III *Dominus crucifixus est et conceptus*; 3 V *Inventio S. Crucis*; 15 VIII *Adsumptio S. Mariae*; 8 IX *Nativitas S. Mariae*; 14 IX *Exaltatio S. Crucis*; 25 XII *Nativ. D.N.J.C.* Tak samo anonsuje kalendarz modlitewnika Karola Wielkiego. Zob.: F. P i p e r, *Karls des Grossen Kalendarium und Ostertafel aus der Pariser Urschrift herausgegeben und erläutert nebst einer Abhandlung über die Lateinischen und Griechischen Osterzyklen des Mittelalters*, Berlin 1858, s. 20.

²² Data roczna narodzin Chrystusa została ustalona przez św. Hipolina na czterdziesty drugi rok panowania Augusta, w 5500 lat po Adamie. Zob.: *Komentarz do Księgi Daniela*, IV, 23-24, w: *Hippolitus Werke*, ed. N. Bonwetsch, *Die grechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, Leipzig 1897. Pierwszą dokładną datę narodzin Chrystusa znajdujemy u Klemensa Aleksandryjskiego (*Kobierce*, t. 1, Warszawa 1994, I, 21, 145, 2-4). Zaznacza ponadto (tamże, 145, 6 nn., 146, 1 nn.), że „Niektórzy pragną ustalić jeszcze ściślej w związku z narodzinami Zbawiciela nie tylko rok, lecz nawet dzień i wymieniają go jako dwudziesty piąty dzień Pachona (20 maja). Są i tacy, którzy powiadają, że Zbawiciel urodził się w miesiącu Farmuthi, dniu dwudziestym czwartym lub dwudziestym piątym” (19 lub 20 maja).

²³ J. N a u m o w i c z, *Geneza chrześcijańskiej rachuby lat*, Kraków 2000, s. 72.

²⁴ Mniej prawdopodobne wydaje się wprowadzenie święta jako dziękczynienia za zwycięstwo Konstantyna Wielkiego nad Maksencjuszem lub Licyniuszem. W tym wypadku mogłoby być znane kolejno od roku 313 lub 324. Nie można też wykluczyć, że wybór daty Bożego Narodzenia został oparty na wiedzy płynącej z apokryfów Nowego Testamentu. 25 marca nastąpiło poczęcie, stąd narodzenie powinno przypadać 25 grudnia. Niektórzy pisarze III stulecia w swoich rachubach, zwanych erami światowymi, łączyli datyienne święta wcielenia i męki Chrystusa. Wszystkie te wydarzenia miały miejsce 25 marca. J. G r z e ś k o w i a k, P. S c z a n i e c k i, *Boże Narodzenie*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1985, kol. 866-868. Tamże zestawiona literatura przedmiotu.

ne wydaje się twierdzenie, że Boże Narodzenie powstało jako reakcja chrześcijańska na podniesienie przez Aureliana (270-275) uroczystości *Natalis Solis Invicti* do rangi święta państwowego. Chrześcijanie, nie znając faktycznej daty narodzin Chrystusa, wybrali datę symboliczną, jakim jest dzień zimowego przesilenia i solstycjum²⁵. Pogańskiemu świętu narodzin boga Słońca przeciwstawili narodziny Boga-Człowieka, nazywanego w Biblii Słońcem sprawiedliwości (Ml 3, 20), Światłością świata (J 8, 12), Światłem na oświecenie pogan (Łk 2, 32).

Według tego stylu Bożego Narodzenia rozpoczyna się *Martyrologium hieronimskie*²⁶, a także *Martyrologium* historyczne Usuarda²⁷. Rachubę tę przejęło *proprium de sanctis* najstarszych sakramentarzy²⁸.

Od XIII w. księgi liturgiczne początek rachuby świąt *propriów* przesuwają na wigilię św. Andrzeja – 29 listopada²⁹, łącząc ją bezpośrednio z cyklem bożonarodzeniowym. Pokrywa się to zasadniczo z początkiem roku kościelnego, pierwszą niedzielą adwentu, która wypada zawsze na cztery tygodnie przed komemoracją Wcielenia Pana – 25 grudnia³⁰.

Wymieniony na początku kalendarza termin narodzin – *natalis dies* – Chrystusa można odczytać jako paralelę do aniwersariów – narodzin męczenników. *Christus in martyre est* – mówi Tertulian³¹. Data śmierci będzie więc ich dniem narodzin – *natale* – dla nieba³². W tym miejscu należy dodać, że do czasu wprowadzenia do kalendarza tego święta Pańskiego nie było w Kościele rzymskim innych stałych celebracji, jak tylko aniwersaria męczenników³³. Jak widać ze wzmianek heortologicznych naszego zabytku, ich kult

²⁵ Na czas zimowego przesilenia Słońca wypada Boże Narodzenie Wschodu, czyli dzień Epifanii. Zob. przypis 2.

²⁶ PL, 30, col. 437. Od Bożego Narodzenia rozpoczyna się także martyrologium abpa Vienne, św. Adona († 875), H. Q u e n t i n, *Les Martyrologes historiques du moyen âge*, Paris 1908, s. 466 nn.

²⁷ *Le Martyrologe d'Usuard*, wyd. J. Dubois, Bruxelles 1965, s. 147.

²⁸ K. M o h l b e r g, *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung (Codex Sangall. No. 348)*. St Galler Sacramentar-Forschungen I, Münster in Westf. 1918, Nachtrag, Münster 1971, s. 1.

²⁹ *Proprium de sanctis* licznych egzemplarzy *Missale plenarium* z XII-XIV w. rozpoczyna się w wigilię św. Andrzeja. Por.: A. E b n e r, *Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale Plenarium im Mittelalter. Iter Italicum*, Freiburg im Breisgau 1896, s. 115, 153, 161, 172, 178.

³⁰ E b n e r, dz. cyt., s. 393.

³¹ *De Pudicitia*, 22. Za: D e l e h a y e, *Les Origines*, s. 9.

³² D e l e h a y e, *Les Origines*, s. 35.

³³ D e n i s - B o u l e t, *Le calendrier*, s. 55.

zasadniczo ma charakter lokalny. Rodził się przy grobach bohaterów wiary, aby następnie rozszerzyć się na resztę miasta³⁴. Chrześcijanie, w przeciwieństwie do pogan, pamięć o zmarłych połączyli z dniem ich śmierci i pogrzebu – *depositio*, które w starożytności przypadały zasadniczo ten sam dzień. Według tej zasady należy odczytywać aniwersaria w kalendarzu Filokala.

Obok dat *depositio* biskupów rzymskich w podobny sposób zapisano aniwersaria męczenników. Zapewnie nie świadczy to o takiej samej randze i charakterze kultów tych dwóch różnych grup (męczenników i niemęczenników), ale dla nawiedzających wiernych jest niewątpliwie pewnym wskazaniem miejsca, w którym znajduje się grób.

Jak poganie nawiedzali groby swych bliskich z okazji rocznicy ich urodzin, aby tam spożyć refrigerium, tak i chrześcijanie gromadzili się przy swoich zmarłych w miejscach ich spoczynku w rocznicę ich narodzin dla nieba.

Z dołączonego planu starożytnych cmentarzy dobrze widać, że w topografii sepulkralnej dominuje charakter lokalny kalendarza. Miejsca pochówków nie były zbyt oddalone od miejskiego centrum. Tworzą one zwarty pierścień wokół miast, wzdłuż podmiejskich dróg, dokąd można było dojść z łatwością³⁵. Z tego też względu w zapisach naszych rubryk podane jest miejsce spoczynku męczenników³⁶, których krótkie elogium podajemy poniżej³⁷.

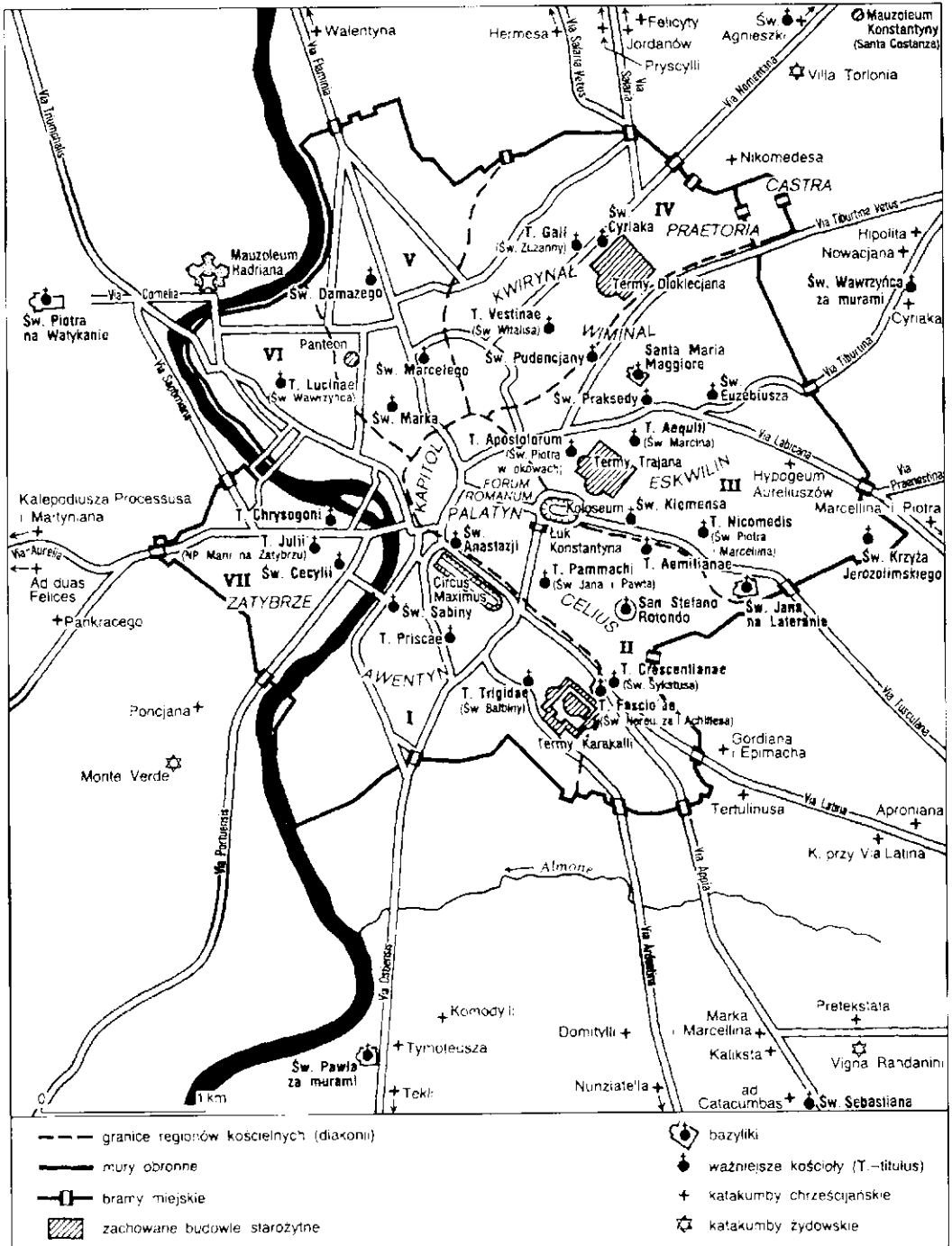
---

³⁴ D e l e h a y e, *Les origines*, s. 34: „Les listes des anniversaires à célébrer par chaque église constituent les premiers martyrologes. C'est le jour de la mort du martyr ou – ce qui revient habituellement au même, – le jour de la déposition qui est inscrit dans les fastes”. Także rodziny pogańskie miały zwyczaj odwiedzania swoich zmarłych. Jednak nie odbywało się to w rocznicę ich śmierci, ale urodzin. D e n i s - B o u l e t, *Le calendrier*, s. 57; H. D e l e h a y e, *Loca sanctorum*, „Analecta Bollandiana” 48(1930), s. 6 nn.; J. D o u i l l e t, *Qu'est-ce qu'un saint?* Paris 1957, s. 73. W V stuleciu obok kościołów cmentarnych zaczęły się pojawiać kościoły śródmiejskie, posiadające relikwie świętych. Szerzej na ten temat J. K r a c i k, *Relikwie*, Kraków 2002, s. 76 nn.

³⁵ Edykt cesarski z 257 r. zabraniał wstępu i zgromadzeń na cmentarzach oraz naruszania spokoju zmarłych przez otwieranie grobów. Zob.: D e l e h a y e, *Les Origines*, s. 266.

³⁶ Papież Damazy I (352-366) uczcił groby męczenników w rzymskich katakumbach epigraficznymi heksametrami o treści hagiograficznej. Zob.: N. M. D e n i s - B o u l e t, *L'inscription damasienne ad catacumbas*, „Rivista di archeologia cristiana”, 43(1967), s. 11-124.

³⁷ Dopiero od V stulecia rozpoczyna się ciągły proces przenoszenia relikwii świętych (prawo rzymskie surowo zabraniało ruszania zmarłych) na podmiejskie cmentarze Rzymu, a od VII w. trwało przenoszenie relikwii *intra muros*. Dla nich w obrębie murów budowano nowe bazyliki; D u c h e s n e, *Le Liber pontificalis*, t. 1, s. 464.

Topografia starożytnych cmentarzy Rzymu

wg: F. W. Deichmann, *Archeologia chrześcijańska*, Warszawa 1994, s. 320.

28 sierpnia na północy miasta, przy starej drodze Salaria (*Salaria Vetus*), na cmentarzu *Basilla*⁷⁶ odwiedzano męczennika Hermesa. Według tradycji miał on być prefektem Rzymu, nawróconym przez papieża Damazego (336-384). Przed r. 420 w Rzymie istniał kościół pod jego wezwaniem, a w następnym stuleciu ukończono budowę bazyliki ku jego czci. W związku z późniejszą translacją relikwii Hermesa do krajów niemieckich kult jego był znany powszechnie na tym terenie, a następnie w Europie Środkowowschodniej⁷⁷.

5 września kalendarz kieruje ku męczennikom przy *Via Portuense*: Akoncjusza, Nony, Herkulana i Tauryna. Prawdopodobnie byli to żołnierze stacjonujący w Ostii. Jak podaje *Passio* św. Herkulana, zostali ścięci za wiarę 5 września 252 r.⁷⁸ Kult ten nie jest potwierdzany w późniejszych rubrykach rzymskiego kalendarza.

9 września rubryki wymieniają św. Gorgoniusza przy wychodzącej na wschód drodze Lawikańskiej (*Via Labicana*). *Martyrologium hieronimskie* dokładnie umiejscawia jego grób na cmentarzu *inter (ad) Duas Lauros*⁷⁹. W VII w. św. Goroniusz ma w *Sakramentarzu gelazjańskim* własny formularz mszalny⁸⁰. Jego kult, poświadczony w Rzymie przez późniejsze kalendarze⁸¹, rozprzestrzenił się w całej Europie⁸².

11 września na cmentarzu Bazylii (*Via Salaria Antiqua*) nawiedzano dwa znajdujące się blisko siebie groby męczenników: Prota i Hiacynta. Papież Damazy (336-384) nazwał ich braćmi. Nie wiadomo jednak, czy chodziło w tym przypadku o więzy krwi. W r. 1845 P. Marchi odkrył w Katakumbach Bazylii grób św. Hiacynta z napisem: *in situ D(e)P(ositus) III IDUS SEPTE(m)BR(es) / YACINTUS / MARTYR*⁸³. *Martyrologium Usuarda* dodaje, że byli oni eunuchami umęczonymi za cesarza Galiena (218-268)⁸⁴.

W XVIII kalendy października (14 września), w dzień *natale*, nawiedzano przeniesione z Afryki do katakumb św. Kaliksta przy *via Appia* relikwie św. Cypriana († 258), bohaterskiego biskupa Kartaginy i bliskiego przyjacie-

⁷⁶ Zob. poniżej – 22 września.

⁷⁷ Zob. kalendarze diecezji niemieckich w: G r o t e f e n d, *Zeitrechnung*, t. 2, s. 4 nn.

⁷⁸ H. F r o s, *Księga imion i świętych*, t. 3, Kraków 1998, kol. 41.

⁷⁹ *Martyrologium*, s. 497-498.

⁸⁰ C. M o h l b e r g, *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae*, Romae 1960, s. 158.

⁸¹ J o u n e l, *Le culte*, passim.

⁸² Porównaj kalendarze wydane przez H. Grotefenda (*Zeitrechnung*, t. 2) i F. Wormalda (*English Kalendars before A. D. 1100*, t. 1, Londyn 1934).

⁸³ T e s t i n i, dz. cyt., s. 262.

⁸⁴ D u b o i s, dz. cyt., s. 301.

20 stycznia *Deposito martyrum* anonsuje *natale* św. Fabiana, papieża i męczennika z czasów Decjusza († 250), czczonego w krypcie papieży na cmentarzu Kaliksta i św. Sebastiana († 303) w miejscu określonym jako *Katakumby*. Są to dwa największe cmentarze chrześcijańskie w południowej stronie Rzymu, przy *regina viarum*, jak nazywana jest powszechnie *Via Appia*³⁸. Pierwszeństwo w kalendarzu św. Fabiana przed św. Sebastianem, powszechnie znanym patronem przeciwko zarazie, wynikało z jego godności papieskiej.

21 stycznia, czyli w dzień następnny, na północy miasta, przy *Via Nomentana*, nawiedzano grób św. Agnieszki († 304), najbardziej znanej męczennicy rzymskiej z czasów Dioklecjana. W miejscu jej męczeństwa na stadionie Domicjana (dziś Piazza Navona) ku jej czci zbudowano kościół *s. Agnes in Agone*, a w czasach Konstantyna Wielkiego nad jej grobem wzniesiono okazałą bazylikę³⁹. Zasadniczo w tym samym czasie co w Rzymie jej kult pojawia się w kalendarzu bizantyjskim⁴⁰.

22 lutego nasz kalendarz anonsuje rocznicę objęcia stolicy biskupiej – katedry – przez św. Piotra, pierwszego biskupa Rzymu⁴¹. W połowie następnego stulecia w bazylice św. Piotra jest ono obchodzone z wigilią nokturnalną przez papieża w otoczeniu biskupów *ex diversis provinciis congregatis*⁴².

W nony marcowe (7 marca) *Chronograf* anonsuje najśłynniejszą męczennicę z Kartaginy – św. Perpetuę, wraz z jej niewolnicą – św. Felicytą. Obydwie zginęły na arenie cyrkowej 7 marca 203 r., a opisy ich męczeńskiej śmierci odbiły się bardzo głośnym echem w starożytności. Jest to swoiste uzupełnienie topografii kultów rzymskiego kalendarza świąt, kiedy święty został wymieniony bez własnego rzymskiego miejsca spoczynku⁴³. Z tego

³⁸ Por. topografię kultów na załączonym planie.

³⁹ Papież Bonifacy I (625-638): „...sicut consuetudo erat, celebravit baptismum Paschae in basilica beatae martyris Agnae”. *Le Liber pontificalis*, t. 1, s. 227.

⁴⁰ J. M a t e o s, *Le Typicon de la Grande Eglise*, Rome 1962, s. 206.

⁴¹ W starożytnym Rzymie tego dnia obchodzono święto *Cara cognatio*.

⁴² List Walentyniana III w: PL, 54, col. 857. Za: P. J o u n e l, *Le culte des saints dans les basiliques du Lateran et du Vatican au douzième siècle*, Roma 1977, s. 225.

⁴³ Na tym miejscu należy nadmienić, że do czasów ottońskich rubryki rzymskiego kalendarza pozostawały wierne własnej koncepcji kultu świętych, którą odziedziczono po starożytności. Opierał się on o grób świętego męczennika, gdzie na jego cześć była zbudowana bazylika, a następnie z tego miejsca rozprzestrzeniał się na resztę miasta. Przykładem rzymskiego kalendarza świąt w Polsce jest pochodzący z ok. 800 r. *Kapitularz ewangeliczny*, znajdujący się w zbiorach Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie (rkps MS 1). Z Apostołów znajdujemy w nim jedynie Piotra i Pawła, Filipa i Jakuba, Andrzeja oraz Jana, brak zaś Macieja (24 II) Jakuba (25 VII), Bartłomieja (24 VIII), Mateusza (21 IX), Szymona i Judy (28 X) oraz Tomasza (21 XII). Wyd. B. B o l z, *Najdawniejszy kalendarz gnieźnieński według kodeksu MS 1*,

względu ich późniejszy kult w Rzymie jest potwierdzony jedynie przez dwa lokalne kalendarze z XI w.⁴⁴

19 maja w katakumbach Kaliksta nawiedzano św. Kalocera i św. Parteniusza, umęczonych za konsulów Dioklecjana i Maksymiliana, czyli w r. 303⁴⁵. *Martyrologium Usuarda* wymienia ich jako eunuchów i cesarskich dworzan, a za miejsce ich męczeńskiej śmierci podaje *via Appia*⁴⁶. Podobne elogium podaje *Martyrologium Rzymskie*⁴⁷. Ich imiona nie są już anonsowane przez rubryki późniejszych rzymskich kalendarzy.

29 czerwca przychodzono do *Katakumb* do grobu św. Piotra, zaś tego samego dnia przy drodze do Ostii (*via Ostiense*) oddawano cześć św. Pawłowi⁴⁸.

Uroczystości Księcia Apostołów i Apostoła Narodów stanowią jądro rzymskiego kalendarza święt. W połowie IV stulecia były celebrowane pod jedną datą – 29 czerwca, ale według wskazań kalendarza w dwóch miejscach: św. Paweł czczony był w swojej bazylice przy *via Ostiense*⁴⁹, a św. Piotr w bazylice Apostołów przy *via Appia*, gdyż bazylika Watykanu nie była jeszcze ukończona⁵⁰.

W latach osiemdziesiątych IV stulecia w hymnie przypisywanym św. Ambrożemu († 397) wymieniono nieco inny, różny od topografii podanej przez *Chronograf 354*, charakter celebracji święta Apostołów:

Poznań 1971; t e n ż e, *Najstarszy kalendarz w rękopisach gnieźnieńskich. MS I z roku około 800*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 12(1967), s. 23-38.

⁴⁴ J o u n e l, *Le culte*, s. 136.

⁴⁵ Data ustalona według wykazu konsulów, C a p p e l l i, dz. cyt., s. 188 n.

⁴⁶ D u b o i s, dz. cyt., s. 232.

⁴⁷ *Martyrologium Rzymskie*, s. 147.

⁴⁸ C a p p e l l i, dz. cyt., s. 187. Tę datę rozpatruje się także jako dzień translacji relikwii świętych apostołów Piotra i Pawła. Informacja *Chronografu* Filokala jest niekompletna. Na podstawie innych przekazów można ją odtworzyć jako: „*Romae natale sanctorum apostolorum Petri via Aurelia in Vaticano, Pauli vero via Ostiensi, utrumque in Catacumbas Basso et Tusco consulibus*”. D u c h e s n e, *Le Liber pontificalis*, t. 1, s. CV. D e l e h a y e, *Les Origines*, s. 267 n., uważa, iż jest to, ustanowione później, uroczyste anniwersarium Apostołów: „*Les saints apôtres n'ont jamais été troublés dans leur repos, depuis le jour où ils furent déposés au Vatican et sur la voie d'Ostie. Mais dès lors l'anniversaire ne peut être que celui de l'institution. en 258, d'une fête en l'honneur des apôtres*”.

⁴⁹ W miejscu grobu na fragmencie marmurowej płyty inskrypcja: PAULO APOSTOLO MART(yri). Repr. P. T e s t i n i, *Archeologia cristiana*, Roma 1959, s. 195.

⁵⁰ J o u n e l, *Le culte*, s. 250.

*Trinis celebratur viis
Festum sanctorum martyrum*⁵¹.

Rękopis martyrologium Hieronimskiego z Berna wskazuje dokładnie, jakie są te trzy kierunki: *Romae via Aurelia natale sanctorum [apostolorum Petri et Pauli]*⁵² *Petri in Vaticano* (niedaleko od *via Aurelia*), *Pauli vero in via Ostensi, utrumque in Catacumbas* (znajdujących się przy *via Appia*), *passi sub Nerone, Basso et Tusco consulibus*⁵³. Wynika z tego, iż topografia obchodu święta Apostołów była ulokowana w trzech różnych miejscach: na Watykanie, przy *via Ostensi* i w katakumbach. Dwa pierwsze odnoszą się do każdego z grobów apostoelskich, a trzecie do miejsca ich wspólnego wspomnienia. Poświadczone w połowie IV w. w Rzymie aniwersarium Apostołów można przesunąć bardziej wstecz, czyli bliżej r. 258, który został wzmiankowany w *Depositio martyrum* przez oznaczenie roku urzędujących konsulów: *Tusco et Basso consulibus*. Istnienie tego kultu przy *via Appia* nie jest wystarczająco udokumentowane przez źródła tego czasu⁵⁴. Nie ma przekonującego dowodu, że w połowie III w. znajdowały się tam szczątki obydwu Apostołów albo by były one tam czasowo ukryte⁵⁵. W r. 1915 podczas badań archeologicznych odkryto pod bazyliką Apostołów przy *via Appia* salę agap, tak zwaną Trikię, zburzoną w IV stuleciu pod budowę powyższej bazyliki. Od strony południowej przylegało do niej mauzoleum wraz z zamkniętym placem, oddzielnym od otoczenia murem, wznoszącym się między zasypianymi grobami a domem podmiejskim. Prawdopodobnie zbierali się tu wierni na sprawowanie Eucharystii i w celach kultowych, np. składania refrigerium⁵⁶. O wyraźnych śladach kultu Piotra i Pawła w tym miejscu dowia-

⁵¹ T e n ż e, *L'été 258 dans le calendrier romain*, „La Maison-Dieu”, 52(1957), s. 46.

⁵² Razura w miejscu nawiasów.

⁵³ J. P. K i r s c h, *Der Stadtrömische christliche Festkalender im Altertum*, „Liturgiegeschichtliche Quellen” 7/8(1924), s. 20; H. D e l e h a y e, *Commentarius perpetuus in Martyrologium hieronymianum*, Bruxelles 1931, s. 342-343.

⁵⁴ Mówiąc o kulcie Apostołów na przełomie II-III w. (czasy papieża Zefiryna 199-217), Euzebiusz z Cezarei przytacza wzmiankę Gajusa z jego rozprawy przeciwko Proklosowi: „Wstąp na wzgórze Watykanu, albo idź na drogę do Ostii, a znajdziesz tam trofea tych, którzy ten kościół założyli”. Na potwierdzenie tego, iż Apostołowie ponieśli śmierć w tym samym czasie, Euzebiusz powołuje się na świadectwo Euzebiusza, biskupa Koryntu, z jego *Listu do Koryntian*. E u z e b i u s z z C e z a r e i, *Historia Kościelna*, Poznań 1924, s. 88.

⁵⁵ F. W. D e i c h m a n n, *Archeologia chrześcijańska*, Warszawa 1994, s. 56 n.

⁵⁶ Inskrypcje epigraficzne i ikonografię związaną z refrygeriami znajdujące się na rzymskich cmentarzach zebrał P. Testini (*Archeologia*, s. 407 nn.).

dujemy się także z serii napisów wyrytych na ścianach portyków sali agap z wezwaniami do Apostołów o wstawiennictwo i modlitwę⁵⁷.

Do tej pory nie pojawiło się żadne przekonywające wyjaśnienie kalendrzowego czasu święta i miejsca kultu przy *via Appia*. Odnosi się to zarówno do wspomnienia dwóch Apostołów i wybranej daty 29 czerwca, jak i do wzmianki o konsulach, którzy korespondują z r. 258. Odpowiedź na pytanie, jaki fakt opisany przez *Depositio martyrum* pod datą 29 czerwca 258 r. miał miejsce w katakumbach, stanowi klucz do rozjaśnienia informacji, czego dotyczy podana przez *Chronograf* komemoracja Apostołów. L. Duchesne jest przekonany, iż chodzi tu zapewne o translację Apostołów, której z narażeniem życia dokonali chrześcijanie, przenosząc relikwie z *via Appia* i składając je we wzmiankowanej powyżej sali agap⁵⁸. Według P. Jounela w tamtych czasach taka ewentualność wydaje się mało prawdopodobna⁵⁹. Z kolei H. Delehaye i inni stoją na stanowisku, jakoby ma tu miejsce zapoczątkowanie kultu Piotra i Pawła w katakumbach⁶⁰. Mając na uwadze rzymskie prawo, które zabraniało przenoszenia zmarłych⁶¹, należy przyjąć drugą z tych ewentualności jako bardziej prawdopodobną. Nie można jednak wykluczyć, iż mogło to być także miejsce kultu bez grobu, uświęcone poprzez obecność żywych lub zmarłych Apostołów.

Podana powyżej data dzienna kultu Apostołów nie zyskała akceptacji przez rubryki późniejszych rzymskich kalendarzy. Rzymski ewangeliarz z VII w. zamieszczając 28 wigilię i 29 święto dwóch Apostołów, podaje stację – 30 *ad sanctum Paulum*⁶². Taka zmiana jest bez wątpienia podyktowana dużą odległością, jaka oddziela obydwie bazyliki Apostołów. Powyższy termin obchodu św. Pawła (30 VI) staje się od tej pory zasadą w późniejszych rubrykach kalendarzowych bazyliki watykańskiej⁶³.

⁵⁷ Treść jednej z ostatnio odczytanych inskrypcji pozwala ustalić datę: „CELERI(nus) V IDUS AUG(usti) SA(e)CUL(ari ii) ET DONAT(o ii) consulibus” = 9 VIII 260 r., za: J o u n e l, *L'ètè 258*, s. 48.

⁵⁸ L. D u c h e s n e, *La Memoria Apostolorum de la via Appia*, Rome 1923; t e n ż e, *Dictionnaire d'archéologie et de liturgie*, t. 14, s. 862-894.

⁵⁹ J o u n e l, *Les fêtes*, s. 46.

⁶⁰ D e l e h a y e, *Les Origines*, s. 262 nn. Czy chodzi tu o zapoczątkowanie kultu męczenników? Szerzej na ten temat: J o u n e l, *L'ètè 258*, s. 49; t e n ż e, *Les fêtes*, s. 46. Zestawienie teorii w: T e s t i n i, *Archeologia cristiana*, s. 223 nn.

⁶¹ Od czasów Waleriana prawo rzymskie surowo zabraniało naruszania grobów zmarłych.

⁶² A. C h a v a s s e, *Le sacramentaire gélasien*, Paris 1958, s. 312 n.

⁶³ W ciągu VII w. nastąpiły inne przemiany, które zmierzały do rozdzielenia obchodu uroczystości św. Piotra i św. Pawła. Dwóch Apostołów pozostaje jeszcze razem przy obchodzie

10 lipca *Chronograf* wskazuje cztery miejsca świętowania grupy męczenników, synów św. Felicyty, znanych powszechnie jako Siedmiu Braci⁶⁴. Trzy pierwsze znajdowały się na północy Rzymu wzdłuż drogi *Salaria nova*: na cmentarzu Maksyma w katakumbach Pryscylli – Feliksa i Filipa; na cmentarzu (*villa*) *Iordanorum* – św. św. Marcjalisa, Witalisa i Aleksandra; na cmentarzu Maksyma – św. Sylana. Czwarte miejsce było na południe od miasta przy *via Appia*, gdzie na cmentarzu Pretakstata nawiedzano św. Januarego. Późniejsze rzymskie kalendarze świąt nie wymieniają już tak dokładnej topografii kultów Siedmiu Braci⁶⁵.

30 lipca nawiedzano na cmentarzu Poncjana (południowy zachód), w miejscu zwanym *ad Ursum pileatum* przy *Via Portuense*, Abdona i Sennena. Według późniejszych legend byli oni perskimi książętami, ściętymi za Decjusza, a ich ciała zostały porzucone u stóp pomnika Nerona przed Colosseum w Rzymie⁶⁶. Kult męczenników utrwalił się na stałe w późniejszych rubrykach rzymskiego kalendarza⁶⁷, a także upowszechnił się po drugiej stronie Alp⁶⁸.

6 sierpnia w krypcie papieży na cmentarzu Kaliksta świętowano *natale* św. Sykstusa (II † 258). Przy tej samej drodze (*Via Appia*) na cmentarzu

---

oktawy (6 VII). Zmiany dotyczą wigilii (28 VI) i święta (29 VI). Z homiliarza Bazyliki św. Piotra wynika, iż stworzono nową mszę na 29 czerwca, przeznaczoną wyłącznie dla św. Piotra: *In natale sancti Petri*. Ta nowa msza o św. Piotrze zastępuje wkrótce stare teksty o dwóch Apostołach. Podobnie teksty na wigilię (28 VI) dotyczą wyłącznie św. Piotra. Wskazuje to wprost na to, iż w podobny sposób musiano postępować w Bazylice św. Pawła przy *via Ostiense*. Wszystko to zmierza do stworzenia rytu celebracji święta obydwu Apostołów jednego po drugim. Z kolei ewangeliarz z 645 r. i najstarszy sakramentarz typu gregoriańskiego – *Padovanum* – idą dalej w separacji świąt Apostołów. Daty ich uroczystości, zapisane pod 29 i 30 czerwca, wskazują na tendencję ich obchodu w dwóch kolejnych dniach. J. C h a v a s s e, *Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, Fribourg 1971, s. 312. J. D e s h u s s e s, *Le sacramentaire grégorien*, s. 648; T. K l a u s e r, *Das römische Capitulare evangeliorum*, Münster 1935, s. 31.

⁶⁴ Późniejsze kalendarze do Siedmiu Braci często dodają – synów św. Felicyty.

⁶⁵ Jeszcze dwa stulecia później Sakramentarz z Werony podaje te same co *Chronograf* miejsca kultu, a rzymski ewangeliarz z r. 645 wymienia tylko: *Septem Fratrum (via) Appia (et) Salaria*. Późniejsze kodeksy liturgiczne nie znają topografii kultu świętych męczenników i w swych rubrykach podają jedynie *Septem Fratrum martyrum* lub *S. Felicitatis et filiorum eius*. J o u n e l, *Le Culte*, s. 139, 253.

⁶⁶ *Martyrologium Usuarda* (D u b o i s, dz. cyt., s. 275) dodaje, że zostali oni ścięci mieczem.

⁶⁷ J o u n e l, dz. cyt., s. 265.

⁶⁸ Zobacz kalendarze w: H. G r o t e f e n d, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, t. 2, Hannover 1892/98, *passim*.

Pretekstata nawiedzano miejsce spoczynku jego diakonów: Felicysyma i Agapita⁶⁹. Wszyscy oni są wielkimi bohaterami wiary z czasu prześladowań cesarza Waleriana z lata 258 r. Papież Sykstus wraz ze swoimi czterema diakonami został pojmany na cmentarzu Pretekstata i stracony 6 sierpnia⁷⁰.

Dwa dni później, 8 sierpnia, nawiedzano dwa miejsca pochówku kolejnych męczenników. Na wzgórzu Albano – Sekunda, Karpofora, Wiktoryna i Seweriana⁷¹, a przy drodze ostyjskiej (7 mila) – sześciu męczenników z czasów Dioklecjana⁷²: Cyriaka – zaliczanego do grupy Czternastu Wspomożycieli, Larga, Krescentiana, Memminy, Juliany i Smaragda. *Martyrologium Usuarda* powiększa tę grupę męczenników do dwudziestu⁷³.

W dniu następnym przy drodze tyburtyńskiej, na północny wschód od miasta (cmentarz św. Cyriaka), nawiedzano miejsce spoczynku wielkiego świadka wiary z prześladowań Waleriana z lata 258 r. – św. Wawrzyńca. Bohaterski diakon Sykstusa II został spalony na kracie w cztery dni po męczeńskiej śmierci swojego papieża⁷⁴.

Przy tej samej drodze (późniejszy cmentarz Hipolita) 13 sierpnia wspomniano rzymskiego kapłana św. Hipolita, a św. Poncjana papieża w katakumbach Kaliksta. Za prześladowania cesarza Maksymina byli oni razem zesłani na Sycylię, gdzie w 258 r. ponieśli śmierć w obronie wiary⁷⁵. Po późniejszym sprowadzeniu ich zwłok do Rzymu papież Poncjusz został pochowany w krypcie papieża na cmentarzu Kaliksta, a Hipolit blisko św. Wawrzyńca i innych męczenników przy drodze tyburtyńskiej niedaleko *Campo Verano*. Wymieniany w rubrykach *Depositio* dzień 13 sierpnia byłby więc terminem translacji świętych męczenników z Sycylii do Rzymu.

---

⁶⁹ *Martyrologium Rzymskie*, Kraków 1967, wymienia także subdiakonów: Januarego, Magnusa, Wincentego i Stefana, którzy zostali ścięci razem ze swoim biskupem i pogrzebani na cmentarzu Pretekstata. Św. Cyprian w swoim liście z końca sierpnia 258 r. (*Correspondance*, list 80, Paris 1925, s. 320) wspomina, że obok św. Sykstusa stracono jeszcze jego czterech diakonów. *Martyrologium Usuarda* (D u b o i s, dz. cyt., s. 279) wymienia ich imiona: *Ianuarus, Magnus, Vincentius et Stephanus*.

⁷⁰ Edykt cesarza Waleriana zakazywał wstępu na cmentarze chrześcijańskie w celu odprawiania tam modlitw za zmarłych.

⁷¹ Nie wymienia ich *Martyrologium Rzymskie*.

⁷² *Martyrologium Usuarda*, J. Dubois, s. 280, anonsuje: „Romae, via Ostiensi, natalis beati Cyriaci diaconi et sanctorum martyrum Largi et Smaragdi cum aliis viginti, tempore Diocletiani imperatoris”.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ *Depositio Martyrum* wymienia jego miejsce pochówku przy *via Tiburtina*. Zob. także: T e s t i n i, dz. cyt., s. 240 n.

⁷⁵ *Martyrologium Usuarda*, s. 283, podaje, że razem z nimi zginęło 19 innych.

la papieża Korneliusza (250-253)⁸⁵. Jego męczeńska śmierć była głośna w całym chrześcijaństwie i przyczyniła się do wzmocnienia w Rzymie kultu męczenników.

22 września kalendarz anonsuje św. Bazylię, której grób znajduje się przy starej drodze Salaria. *Martyrologium Usuarda* przedstawia ją jako pannę królewskiego rodu, która zginęła przebita mieczem za cesarza Galiena (218-268), a dzienną datę jej śmierci wyznacza na 20 maja⁸⁶. Tę samą datę i elogium podaje *Martyrologium Rzymskie*⁸⁷. Termin wrześniowy jest w tym przypadku jej *depositio*⁸⁸. Późniejsze kalendarze rzymskie jej imię pomijają milczeniem⁸⁹.

14 października trzy mile od miasta, przy *Via Aurelia*, nawiedzano grób św. Kaliksta (I, papież, † ok. 222). *Martyrologium hieronimskie* dodaje, że znajdował się on na cmentarzu Kapelod trzy mile od *Via Aurelia*⁹⁰. Późniejsze martyrologia zgodnie tytułują go jako papieża i męczennika.

9 listopada nawiedzano grób Klemensa, Symforiana, Klaudiusza, Nikostrata – męczenników z Panonii († 306), znanych często w późniejszych kalendarzach pod imieniem Czterech Koronowanych, który znajduje się na południowy wschód od miasta przy wzgórzu *Coelio* (*Via Labicana*, cmentarz *Ad Duas Lauros*)⁹¹. Utopieni, ponieśli śmierć męczeńską za Dioklecjana⁹². Ich ciała, przeniesione do Rzymu, pochowano na cmentarzu *Ad Duas Lauros*. Według *Martyrologium hieronimskiego* ich *natale* obchodzone jest 8 listopada na nowym miejscu, jakim jest *Monte Coelio*⁹³, gdzie stanęła później ich bazylika.

29 listopada na cmentarzu *Trasonis* przy *Via Salaria Nova* wspominano pochodzącego z Kartaginy św. Saturnina. *Martyrologium Usuarda* dodaje do

⁸⁵ Są oni wymienieni obok siebie w kanonie mszy św. Zob. P. J o u n e l, *Les saints du Canon de la Messe*, „La Maison-Dieu”, 92(1967), s. 37 nn.

⁸⁶ D u b o i s, dz. cyt., s. 232.

⁸⁷ *Martyrologium Rzymskie*, s. 148.

⁸⁸ G r o t e f e n d, *Zeitrechnung*, t. 2, s. 70.

⁸⁹ Zob. rzymskie kalendarze w: J o u n e l, *Le culte*, passim.

⁹⁰ D e l e h a y e, dz. cyt., s. 555. Jego grób odnaleziono w r. 1960. J o u n e l, *Le culte*, s. 298. Na temat topografii kultu zob.: T e s t i n i, dz. cyt., s. 188 n.

⁹¹ *Martyrologium Rzymskie*, s. 320, wskazuje jako miejsce ich pochowania drogę Lawi-kańską.

⁹² Opis ich męki podaje *Martyrologium Usuarda*. Zob.: D u b o i s, dz. cyt., s. 337 n.

⁹³ D e l e h a y e, dz. cyt., s. 590. Oznacza to, że w międzyczasie nastąpiła translacja świętych męczenników.

niego diakona Sisina⁹⁴. Na grobie św. Saturnina papież Feliks IV (526-530) odbudował spaloną wcześniej bazylikę⁹⁵.

Kalendarz zamyka 13 grudnia św. Aryston, którego nawiedzano w miejscowości Porto. Nie jest on potwierdzony w późniejszych rzymskich kalendarzach⁹⁶. Nie wzmiankuje go także *Martyrologium Usuarda*.

Tak ukształtowany pierwszy kalendarz liturgiczny na Zachodzie wymienia wyłącznie pojedyncze daty aniwersariów. Związane są one ściśle z relikwiami świętych, jakie znajdują się w posiadaniu lokalnego Kościoła⁹⁷. Nie ma w nim jeszcze jednej z najbardziej istotnych cech wszystkich późniejszych kalendarzy tego typu – ciągłej rachuby dni. Pojawia się ona dopiero od początku V stulecia. Do oznaczenia wszystkich dni w obrębie miesiący i roku została użyta technika starożytnego kalendarza rzymskiego. Przy tworzeniu kalendarzy świąt wykorzystano jedynie jedną z kolumn kalendarza rzymskiego, jakim jest rachuba dni miesiąca. Połączenie tych dwóch reperów: imion świętych i rzymskiej rachuby dni miesiąca, utworzyło pierwszy kształt kalendarza świąt – postać dwukolumnową⁹⁸. Wtedy też wykrystalizowała się najbardziej charakterystyczna cecha dla wszystkich późniejszych kalendarzy liturgicznych – puste miejsca, brak zapisu święta przy niektórych datach miesięcznych⁹⁹. Znaczy to, iż w tym typie kalendarza nie wszystkie dni miesiąca mają imiona świętych albo nazwy świąt. Brak komemoracji przy niektórych datach dziennych stał się zasadą struktury wszystkich kalendarzy liturgicznych. Jest to także jednym z podstawowych kryteriów ustalania czasu jego powstania. Można przyjąć za pewnik, że im kalendarz starszy, tym mniej zapisów świąt przy kolejnych dniach miesiąca.

Od V do VIII stulecia trwał proces poszerzania zasobów kalendarza liturgicznego. Dokonywał się poprzez coraz to liczniejsze wprowadzanie doń różnych świętych. Nie byli to wyłącznie święci tego okresu. Wielu z nich pochodziło z chrześcijańskiej starożytności. Ich droga do kalendarza litur-

⁹⁴ D u b o i s, dz. cyt., s. 350.

⁹⁵ D u c h e s n e, *Le Liber Pontificalis*, t. 1, s. 279.

⁹⁶ Zob. J o u n e l, *Le culte*, passim.

⁹⁷ J o u n e l, *Le culte*, s. 98 nn.

⁹⁸ Podobny układ rubryk znajdujemy w martyrologium hieronimskim (PL, 30).

⁹⁹ V. L e r o q u a i s, *Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France*, t. 1, Paris 1934, s. LXIII-LXIV, tak podaje definicję kalendarza liturgicznego: „Wtedy kalendarz jest naprawdę liturgiczny – kiedy ma miejsca pełne i puste, a nie wyznacza dla każdego dnia święta, tak jak kalendarz Poczty i Telegrafu”. Wczesnośredniowieczne kalendarze liturgiczne posiadały maksymalnie około 100 świąt. Zob. t e n ż e, *Les manuscrits liturgiques latins du haut moyen âge*, Paris 1931, s. 3 nn.

gicznego prowadziła poprzez powstałe w tym czasie najstarsze martyrologia historyczne¹⁰⁰. Łączy się to także z wielkim rozwojem nowych miejsc kultu liturgicznego¹⁰¹. Kalendarz liturgiczny, według którego zostały skompilowane *sanctorale*: gelazjańskie¹⁰² i gregoriańskie¹⁰³, stał się podstawą dalszego rozwoju i przemian¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Martyrologia te są odrębnymi kodeksami powstałymi poprzez połączone na przestrzeni roku *natalicia Sanctorum*. H. K e l l n e r, *Heortologie das Kirchenjahr und die Heiligenfeste in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Freiburg in B. 1901, s. 137. Lokalny kalendarz Rzymu, jakim było *Depositio episcoporum* i *Depositio martyrum*, około 420 roku przechodzi do, stworzonego na zasadzie kultów lokalnych, martyrologium hieronimskiego (*Hieronimianum*). P. J o u n e l, *Le sanctoral romain du 8e au 12e siècles*, „La Maison Dieu”, 52(1957), s. 59. Wydania: PL, t. XXX, col. 435-486; H. D e l e h a y e, *Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum*, Bruxelles 1931.

¹⁰¹ D e l e h a y e, *Loca sanctorum*, s. 16.

¹⁰² Rękopis Biblioteki Watykańskiej: *Reginensis lat. 316* (kopia, sporządzona w okolicach Paryża w pierwszej połowie VIII w.), znany jako sakramentarz gelazjański, nie może być żadną miarą przypisywany papieżowi Gelazemu (492-496). Nie mówi nic o tym jego tytuł: *Incipit liber sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis anni circuli*. Nazwa „Gelazjański” jest błędem z XVII w. Treść (245 kart) kodeksu można podzielić na trzy części: pierwsza to *Temporał*, druga to *Sanktorał*, trzecia zawiera modlitwy stałe, *Incipit Canon actionis*. A. C h a v a s s e, *Le Sacramentaire gélasien*, passim; N. M. D e n i s - B o u l e t, *La Messe et le culte de l'Eucharistie. Notions générales sur la messe*, w: *L'Eglise en prière*, s. 282 nn.

¹⁰³ Podstawą sakramentarza, zwanego gregoriańskim, jest kodeks papieża św. Grzegorza I (590-604). Na jego podstawie powstały trzy podstawowe wersje:

1. Na zamówienie Karola Wielkiego papież Hadrian I (772-795) kompiluje sakramentarz, tzw. *Hadrianum* (rkps 159 biblioteki w Cambrai wyd. H. Lietzmann, *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*, Münster-i-W., Aschendorf 1921. Egzemplarz ten jest jeszcze bez dodatków Alcuina). W jego preambule „*qualiter missa Romana celebratur*”, nie ma śladu informacji o św. Grzegorzcu;

2. Wersja padewska – połowa VII w. (rkps D. 47, Biblioteki Kapitulnej w Padwie), m.in. dodaje teksty mszy na niedziele zwykłe, *commune sanctorum* i niektóre modlitwy Kanonu;

3. Sakramentarz Alcuina – sporządzony w r. 789 na bazie sakramentarza typu padewskiego z uzupełnieniami *Hadrianum*, dodaje m.in. niektóre święta maryjne oraz msze Wielkiego Postu. Wraz z nim zostaje w cesarstwie Karola Wielkiego wprowadzona oficjalnie liturgia rzymska.

Powyższe wersje sakramentarza typu gregoriańskiego są zasadniczo zgodne w treści interesujących nas świąt stałych. Wzajemne różnice dotyczą układu *Temporale*, *Commune sanctorum* i układu poszczególnych części Kanonu. Szerzej na ten temat: D e s h u s s e s, dz. cyt.; tamże zestawienie literatury przedmiotu.

¹⁰⁴ *Sanctorale* sakramentarzy opracowali; gelazjańskie: A. C h a v a s s e, *Le sacramentaire gélasien*, Paris 1058; C. M o h l b e r g, *Liber sacramentorum*; gregoriańskie: D e s h u s s e s, dz. cyt. Zestawione święta gelazjańsko-gregoriańskie: V. L e r o q u a i s, *Les sacramentaires*, Paris 1924, s. XLIV-XLVI; t e n Ź e, *Les bréviaires*, Paris 1934, s. CXXX-CXXXII; P. R a d ó, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, Budapest 1973, s. 13-14.

W epoce karolińskiej na podstawie kalendarza powstały nowe typy przekazów o charakterze komemoracyjnym¹⁰⁵. Były to martyrologia-obituaria – *Libri vitae*, zwane także *Libri memoriales*, *Libri confraternitatum*. Wykorzystując początkowo marginesy kalendarzy, zapisywano *nomina offerentium*, odczytywane przez prezbitera (ryt rzymski) lub diakona (ryt gallikański) w momencie *ofiarowania* podczas liturgii mszy św.

W tym też czasie dostrzega się już pewną systematyzację *sanctorale* rzymskiego. Na bazie istniejących sakramentarzy typu gelazjańskiego i gregoriańskiego na zamówienie Karola Wielkiego powstaje nowa kompilacja tzw. sakramentarz Hadriana¹⁰⁶. Jego *sanctorale* oparte na tradycji rzymskiej stało się bazą dla licznych kodeksów liturgicznych Zachodu¹⁰⁷. Tym samym przyczyniło się do unifikacji terminów celebracji liturgicznej uniwersaliów świętych w księgach liturgicznych¹⁰⁸. Podstawa rzymska jest także widoczna w najstarszych kalendarzach anglosaskich¹⁰⁹. Późniejsze księgi liturgiczne i legendy hagiograficzne, związane z miejscami świętymi (*loca sacra*), tworzą ze starożytnych świętych lokalnych typ świąt uniwersalnych¹¹⁰. Tym samym mają one szerszy zakres oddziaływania. Wraz z wędrowką kodeksów liturgicznych obejmują swoim zasięgiem coraz szersze regiony, tworząc nowe, lokalne mutacje i odmiany. Jest to wynik łączenia szeroko rozumianych tradycji i świąt uniwersalnych kalendarza liturgicznego z *sanctorale* lokalnym.

¹⁰⁵ N. H u y g h e b a e r t, *Lest documents nécrologiques*, Turnhout 1972, s. 13.

¹⁰⁶ H. B a r r é, J. D e s h u s s e, *A la recherche du missel d'Alcuin*, „Ephemerides Liturgicae”, 37(1968), s. 7 nn.

¹⁰⁷ B a r r é, D e s h u s s e, dz. cyt., s. 13; W. H. F r e r e, *Studies in Early Roman Liturgy*, t. 1, s. 9 n. Bezpośredni związek z *Hadrianum* posiada m.in. *Mszał Alcuina*.

¹⁰⁸ M. A n d r i e u, *Le Pontifical romain au moyen-âge*, t. 1, Vatican 1938, s. 3 nn. Kompilacje trydycji rzymskich i galijskich doprowadziły do stworzenia w połowie 10 stulecia Pontyfikału rzymsko-germańskiego, który wiek później obejmuje swym zasięgiem większą część Europy. Zobacz: P. J o u n e l, *Le culte*, s. 9 n.

¹⁰⁹ F. P i p e r, *Die Kalendarien und Martyrologien der Angelsachsen, sowie das Martyrologium und der Computus der Herrard von Landsberg*, Berlin 1862, s. 59.

¹¹⁰ Zob. M. J. D o r n, *Beiträge zur Patrozinienforschung*, „Archiv für Kulturgeschichte”, 13(1917), s. 9-49, 220-255; E. H e n n e c k e, *Patrozinienforschung*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, 38(1920), s. 337-355; M. S t ü c k e l b e r g, *Die Schweizerischen Heiligen des Mittelalters*, Zürich 1903; M. F. B o n d, *Dedications and Patron Saints of English Churches*, Oxford 1914; J. M. M a c k i n l a y, *Ancient Church Dedications in Scotland*, t. 1-2, Edinburgh 1910-1914; D e l e h a y e, *Loca sanctorum*, s. 8 nn.

THE OLDEST ROMAN CALENDAR OF FEASTS

S u m m a r y

The basic aim of the article is to analyze the heortological contents of the oldest calendar of feasts, commonly known as *Chronograph of the year 354*. In twenty-three mentions the calendar announces 53 anniversaries of martyrs that are preceded by the liturgical date of Christmas, falling on 25 December. On the broad basis of sources the topographical structure and chronology of the cults of the oldest Roman anniversary of martyrs are presented.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: kalendarz świąt, Chronograf z roku 354, aniwersaria męczenników, termin liturgiczny święta Bożego Narodzenia.

Key words: calendar of feasts, Chronograph of the year 354, anniversaries of martyrs, liturgical date of Christmas